

ODLOMEK

Bojan Štih

V Jubileju je Ivan Cankar zapisal: »Zmirom sem bil prepričan, da je umetnika edini poklic kritika in boj.« Ali je Cankarjeva literarna in estetska misel še veljavna v spremenjenih družbenih razmerah? To vsekakor zelo pomembno načelno vprašanje je bilo zastavljeno tisti trenutek, ko se je vojna končala in ko smo se znašli pred zapletenimi problemi oblikovanja novih družbenih in moralnih odnosov. Umetnost in socialistična družba, literatura in politika, umetnik in teorija o »novem človeku«, umetnost in oblast — skratka vrsta teoretičnih in praktičnih problemskih dvojic, ki so terjale takojšen jasen in nedvoumen odgovor. Brez takega odgovora namreč ni bilo mogoče ničesar začeti in še manj končati.

Naša literatura, kot del slovenske duhovne kulture, je nastala, se razvila in se izoblikovala v območju evropskih stilnih, izpovednoidejnih in filozofskih tradicij in ji je bila zategadelj a priori tuja uradno predpisana vzhodna dogma o socialističnem realizmu. To pomeni, da jo je skozi ves zgodovinski razvoj od brižinskih spomenikov do danes prešinjal duh dejavnosti in iskateljstva. V dveh pogledih so predpisi socialističnega realizma delovali kot rja: prvič, kot poskus omejiti umetniškovo izpovedno in kritično svobodo, in drugič, kot prizadevanje odtrgati slovensko umetniško kulturo od evropske duhovne skupnosti in jo potisniti v naročje zaostale folklorne meditacije. V soglasju z »vzgojnimi« in utilitarističnimi normami socialističnega realizma se je v času neposredno po vojni razvil in izoblikoval administrativni pritisk na literaturo in na umetnika. Cankarjeva najpomembnejša idejna izpoved je bila varno spravljena v statistične zgodovinske okvire in ozaljšana z zgolj pozitivnim preteklostnim značajem.

Nesporazum o vlogi literature in umetnosti sploh je tedaj nastal že v samem začetku povojne dobe in njenih socialnih in političnih usme-

Iz knjige Slovenske situacije 1941—1965.

ritev. Ali smemo iskati najgloblje vzroke tega nesporazuma v kritično idejnem spopadu uradne vere z neuradnim dvomom v apriorno pozitivnost človeka, v apriorne pozitivne vrednosti nove družbe? Prejkone jih moramo odkrivati prav v območju tega spopada, ki ga smemo kljub pogosti izredni ostrini (nekateri spopadi so imeli svoj epilog celo na sodišču) opisati kot tragičen nesporazum o funkciji literature v naši družbi in v našem času. Medtem ko je praktična politična in uporabna filozofska misel zatrjevala, da so z eksploatacijo eksploatorjev in z nacionalizacijo sredstev za proizvodnjo odkriti vsi pogoji za rast svobodne in harmonične družbe, pa je umetniška misel dvomila o literarnem pozitivnem moralizmu zgodovinskega razvoja in njegovih sprememb, poudarjajoč izredno zapletenost človekove narave, njene duhovne in moralne biti, v zvezi z njo pa tudi človekove družbe.

Človekova družba se vsak dan znova ustanavlja, oblikuje in upravlja. Družba ni tedaj nič takega, kar se podeduje iz roda v rod, marveč je nekaj in tisto, kar se sproti in vsak trenutek šele poraja in oblikuje. Poskusimo opisati razliko med politično in umetniško mislijo z drugimi besedami. Pristaš šolskih načel o zgodovinskem napredku meni, da se družba razvija od spremembe do spremembe v dvigajoči se premici, medtem ko umetnik v nasprotju s pravkar omenjenim načelom veruje, da se z rojstvom vsakega človeka svet in družba znova začneta, pri čemer so individualne posebnosti posameznika enkratne in nepovnljive in zato tudi svet zase. Potemtakem ne gre, kot smo pogosto v konfliktnih situacijah mislili, zgolj ali predvsem za prestižni boj med politiko in umetnostjo — tak videz je bil seveda primaren, marveč se v omenjenem nasprotju skriva vsa problematika odnosov med umetnikom in modelom, pri čemer seveda tudi umetnik ni izvzet od tega, da kdajpakdaj postane sam model za druge. Umetnik meri in preiskuje življenje, išče resnično in kritično podobo tega življenja. Umetnika vznemirja bistvo, jedro stvari in zunanjih podob. V tem svojem prizadevanju in ustvarjanju ne prenese nikakršnega omejevanja razen enega samega, tega pa mu določata in postavljata moč in narava njegove umetniške nadarjenosti. Človekovo življenje, ki je predmet umetnikove ustvarjalne analize, je omejeno in določeno z rojstvom in smrtjo. Tega tragičnega dejstva ni mogoče ukiniti, še manj pa je mogoče potolažiti vznemirjeno človekovo zavest z religioznim iracionalizmom ali pa z vulgarno materialističnim racionalizmom. Le umetnost lahko premaga smrt, s tem da enkratno življenje svojih oseb — modelov ujame v besedo ali v podobo in posreduje njihovemu bivanju trajni pomen in vztrajno veljavo. Zato tudi resnični umetnik ne more pristati na uradni optimizem o naravi človeka in o njegovih odnosih do sočloveka in družbe, čeprav se mu

zaradi subtilnega kritičnega odnosa do sveta ni treba umakniti v svetobolje ali pesimizem.

Če bi poskušali opredeliti z enim samim stavkom pot slovenske literature v povojnih letih, moramo ugotoviti, da so poskusi obravnave eksistenčne drame človeka največkrat obtičali v okvirih preproste pripovedne opisnosti. Prezgodaj je še danes, da bi lahko docela pravično presodili, v kolikšni meri so posamezna leposlovna dela resnični izraz kritičnega umetniškega duha in umetnikovega boja za resnico in nравnost. Tako spori med ideologijo in umetnostjo, kakor tudi spori med posameznimi idejnimi strujami znotraj umetniškega sveta so še vse preveč predmet bojevite prestižne aktualnosti, da bi mogli ugotoviti, kakšna bo veljavnost posameznih stvaritev v prihodnjem razvoju slovenskega umetniškega snovanja. Eno pa je vendarle mogoče že zdaj povsem jasno ugotoviti: Cankarjeva maksima mora postati vodilna misel umetnikovega ustvarjanja, literarne in estetske zavesti, umetniške morale — skratka vogelni kamen pozitivnega kulturno-političnega programa. Ne moti se angleški zgodovinar A. J. P. Taylor, ko trdi, da so narode, ki so se leta 1848 pokazali spet na odru zgodovine, ustvarili pisatelji. Tako kot je Prešeren s svojimi Poezijami izoblikoval slovenski kulturno-politični program, tako je tudi Ivan Cankar nadaljeval s pesnikovo tradicijo in jo izročil prihodnjim rodovom kot najvišjo dobrino in manifestacijo nacionalnega, zgodovinskega in umetniškega duha slovenskega naroda. O tem velja razmišljati v naših dneh.